

13. *Талан С. П.* Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.) / С. П. Талан // Укр. іст. журн. – 1974. – № 3. – С. 25–35.

14. Учні допомагають колгоспникам // Ленінський шлях. – 1950. – 13 лип.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 3962.

16. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3992.

17. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 5716.

18. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 73.

19. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 5715.

20. Там само – Ф. 1, оп. 24, спр. 1672.

Надійшла до редколегії 02.06.2011

УДК 94 (477).316.334.55

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ СЕРЕДИНИ 1950 – 1960-х рр.

Розглядається стан торгівлі на селі, спроможності її забезпечувати потреби сільських жителів, аналізуються чинники впливу такої ситуації на формування виробничої та соціальної структури села.

Ключові слова: село, торгівля, торговельна мережа, соціальні фактори, виробнича структура, соціальна структура.

Рассматриваются состояние торговли на селе, ее возможности обеспечивать потребности сельских жителей, анализируются факторы влияния такой ситуации на формирование производственной и социальной структуры села.

Ключевые слова: село, торговля, торговая сеть, социальные факторы, производственная структура, социальная структура.

It is examined the condition of the commerce in the village, it'sproviding, the country's inhabitant's necessities, it is analyzed the facts of having influence of this situation on the forming the production and social structure of the country.

Key word: willage, agrarien policy, collective farm, social factors professional structure, social structure.

Аграрна проблематика є однією з провідних у вітчизняній історичній науці. Проте за радянської доби дослідники основну увагу приділяли виробничій складовій [1, 5]. Лише з кінця 80-х– початку 90-х рр. минулого століття увагу науковців почала привер-

тати соціальна її складова. Так, з'явилися праці, в яких предметом дослідження виступали культурні зміни на селі, стан його побутової, житлово-комунальної сфер, соціальної інфраструктури села взагалі. Але дані аспекти в них розглядаються безвідносно до інших проблем села, виокремлено, як самостійний предмет дослідження [6, 8]. У результаті склалася історіографічна ситуація, коли такий важливий аспект історії села, як формування його соціальної структури, зокрема виробничої інтелігенції, включаючи фактори, що впливали на цей процес, не знайшов належного висвітлення. Тож дане повідомлення є спробою заповнити існуючу наукову прогалину.

Фактором, що значною мірою і визначав наміри й бажання працюючих у матеріальному виробництві села, виступала соціально-побутова ситуація в ньому самому, спроможність належним чином задовольнити проблеми соціально-побутового характеру його працівників. Важливе місце при цьому належало, зокрема, системі торгівлі. Від стану її розвитку, спроможності повноцінно реагувати на потреби населення і залежали ефективність його (сільського населення) функціонування в умовах села. Проте у роботі всіх без винятку складових даної системи містилися досить серйозні невідповідності.

Так, мережа торговельних закладів, яка на середину 1950-х рр. у кількісному плані лише досягла довоєнного рівня, була далекою від оптимальної. Наприклад, у 1955 р. у 29% сільських районів не було жодного магазину з продажу господарсько-побутових, а у 21% – культурно-побутових товарів [4, с. 72]. І питання щодо вдосконалення у цьому напрямку вирішувалося державою досить неквапно. На 1960 р. існувала потреба у відкритті в сільській місцевості 12000 магазинів, і зробити це планувалося за 3 роки – проте на кінець 1965 р. з даної кількості магазинів функціонувало лише 6349 [9, арк. 36]. Тому тисячі селян мусили купувати хліб, сірники та все інше необхідне у сусідніх селах, де були торговельні пункти.

В якісному значенні сільська торговельна мережа виглядала теж не кращим чином. Переважна більшість крамниць розміщувалася у невеличких дерев'яних або глинобитних будівлях, часто непристосованих для таких цілей. Наприклад, у 1960 р. 5000 магазинів взагалі знаходилися у непридатних для торгівлі спорудах [9, с. 36]. Торговельні заклади зазвичай не мали складських приміщень, холодильників, що серйозно перешкоджало торгівлі продуктами харчування, особливо теплої пори року. Для села і його мешканців автоматично ставали дефіцитними такі групи товарів, як м'ясо-ковбасні вироби, свіжі й морожені рибо- та морепродукти, торти, тістечка тощо. Обмежені виробничі площі звужували й асортимент товарів, що надходи-

ли до магазинів, і навіть цей мінімум доводилося розміщувати з порушенням санітарно-гігієнічних норм.

Характерна особливість сільської торгівлі полягала як в обмеженості асортименту товарів, так і в кількісній його недостатності для забезпечення потреб населення. Магазини хронічно не доотримували навіть крам, що входив до кола товарів повсякденного попиту. Тож звичним явищем для села була відсутність по декілька днів, а то й тижнів у крамницях чаю, тютюну, солі, гасу тощо. Сталість такої ситуації могли витримати лише невибагливі сільські жителі. Працівники ж, що проживали у господарствах за направленням, стикаючись з такими випадками, сприймали їх далеко не завжди як такі, з якими слід миритися. Тим більше, що масштаби дефіциту самого необхідного у селянському побуті впродовж років були суттєвими. Так, обстеження тільки великих сільських магазинів, зроблені у 1955 р., виявили у третини з них відсутність гасу, сірників, господарського мила, солі, тютюну і т. ін. [10, арк.1].

Протягом наступних років ситуація мало змінилася. Абсолютно незадовільно забезпечувалася сільська торговельна мережа товарами широкого вжитку – як продуктовими, так і промисловими. Стосовно товарів продовольчої групи не витримувалася навіть визначений державою спеціально для села так званий обов'язковий мінімум. До нього входили: цукор, дешеві види карамелі (переважно без обгортки, типу «подушечки», «бін-бон», «горошок»), борошно, макаронні та хлібо-булочні вироби, крупи з пшениці, ячменю й проса, консерви з бичків та кільки у томаті, дешеве вино, горілка. Постійно не забезпечувався попит населення на масло, сир, молочні продукти. Не завжди можна було придбати цукерки в обгортці, харчову соду та оцет, які використовувалися не лише в їжу, а й для миття посуду та в інших сферах побутової та господарської діяльності. Надзвичайною рідкістю в крамницях були шоколадні цукерки, розфасовані у коробки, свіжа, морожена або копчена риба. Делікатесами вважалися такі звичні для міста продукти, як оселедці, морозиво, соки й джеми. Про це свідчать дані перевірки сільської торговельної мережі республіки, зроблені за дорученням постійної комісії Верховної Ради України по торгівлі та громадському харчуванню у лютому 1960 р. (див. таблицю).

У подальшому становище практично не змінювалося. Потреби села у продуктах харчування за багатьма позиціями залишалися незабезпеченими. У 1963 р. постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі і громадського харчування у своїй записці до Президії ВР констатувала: «Попит сільського населення на рибні консерви постійного асортименту (бички та кільки в томаті. – *О. Н.*) не задовольняється. А також на крупу в широкому асортименті, мака-

ронні вироби, рибні товари, крохмаль, соду харчову, кондитерські вироби поліпшеного асортименту та в розфасовці» [15, арк. 6]. У наступному 1964 р. такий стан сільської торгівлі підтвердило також її республіканське керівництво. Воно прямо заявило, що упродовж року сільське населення було забезпечено цукром лише на 63 %, рибними консервами – на 81%, дріжджами – на 42 %, содою харчовою – на 43 % [12, с. 4]. Але вкрай незадовільно село постачалося новими й сучасними продуктами харчування, популярними у споживачів. Так, уся сільська торгівля отримала того року від замовленого лише 35 % кави, 29 % майонезу, 14 % молочних концентратів, тобто згущеного молока, вершків кави та какао [12, с. 4] (ніби сільським жителям були протипоказані ці види продуктів, а їх діти не бажали ними поласувати). Це в той час, коли в містах баночками зі згущеним молоком виставлялися вітрини магазинів, оскільки пропозиція його перевищувала там попит, а у майонезу, через надлишок надходження його до торгової мережі, виходив термін придатності ще до його продажу. Фактично забезпечення сільської торгівлі продуктами харчування відбувалося так, як і фінансування всієї сільськогосподарської галузі, тобто за залишковим принципом.

Таблиця

Стан забезпеченості потреб сільського населення продовольчими товарами у 1960 р. [15, арк. 4; 17, арк. 6]

Вид продукту	Загальна кількість перевірених крамниць	Кількість магазинів, де зазначеного продукту не виявлено	Відсоток
Борошно	100	67	67
Хлібо-булочні вироби	268	91	33,9
Макаронні вироби	373	194	61,5
Крупа	154	100	64,9
Цукор	154	122	79,2
Вироби з цукру	–	–	30,0
Кондитерські вироби в обгортці	–	–	40,0
Варення, джеми, повидло	270	60	22,2
Чай	270	22	8,1
Олія	352	11	27,8
Маргарин	360	187	51,9
Оселедці	239	40	16,7
Горілка	134	11	8,2

Закінчення таблиці

Вид продукту	Загальна кількість перевірених крамниць	Кількість магазинів, де зазначеного продукту не виявлено	Відсоток
Вино	44	13	29,5
Сіль	127	9	7,1
Сир	53	23	43,4
Консерви	270	98	36,3
Оцет	–	–	44,0
Сода харчова	–	–	42,0

За таким же принципом здійснювалося забезпечення села і товарами промислової групи. Тому в мережі сільської торгівлі складно було придбати будівельні матеріали: цеглу, ліс, скло тощо. Значною проблемою було купити вугілля. Дефіцит існував на взуття та одяг. Частим явищем була відсутність у продажу навіть найбільш ходових речей, якими повсякденно користувалися на селі: кирзових та гумових чобіт, фуфайок, тілогрійок, ватних штанів. Рідкістю були меблі, радіотовари, різні інші необхідні у побуті та повсякденному житті товари. Це викликало постійні серйозні нарікання сільських покупців. Так, у 1955 р. мешканка с. Сотниця-Балка Новоградівського району Кіровоградської області Віра Степанчук у листі до газети «Радянська Україна» писала: «В наш сільський магазин за п'ять років не завезли жодного радіоприймача, мотоцикла. Не можна купити м'якого стільця, дивана, патефона» [6, с. 95].

Упродовж років ситуація залишалася практично незмінною. Про це свідчили матеріали відповідних державних, партійних, господарських установ. Так, Центральне статистичне управління республіки у своїй аналітичній записці «Про стан забезпеченості матеріальної спроможності і потреб робітників, службовців і колгоспників сільської місцевості за 1959 р. та перший квартал 1960 р.» прямо заявляло, що «...в сільських магазинах зазвичай не хватає таких товарів, як коври, стульєв, карнизів, буфетів, отсутствует і необхідимий асортимент по краскам, белилу, гвоздям, столарке, а эти товары пользуются большим спросом у населения» [16, арк. 3,4]. Це ж засвідчувало і керівництво самої Укоопспілки, яке стверджувало, що причина такої ситуації полягала у хронічному ігноруванні відповідними плануючими державними органами та промисловими організаціями їх замовлень. Замовлення просто не виконувалися. Причому не те, щоб на рівні потреб сільського населення, а навіть на рівні тих мінімальних заявок, які робилися сільськими торговельними ор-

ганізаціями. І наводилися приклади за десятками позицій. Наприклад, у 1960 р. споживча кооперація отримала лише 14 тис. холодильників замість замовленого мінімуму у 30 тис., телевізорів – 30 тис. замість замовлених 70 тис., меблів – 66 % відповідно до заявки (до того ж досить обмеженого асортименту), скоб'яних виробів лише 31,3 %, цементу – 56,5 %, скла віконного – 56,3 %, а шиферу – взагалі 25,1 % від замовленого [13, с. 104,106].

Аналогічно відбувалося забезпечення потреб сільського населення у швейних виробках, тканинах, взутті різного виду й призначення, причому без огляду на вікові, статеві та соціальні категорії населення. Це робило традиційною відсутність у сільських магазинах потрібних суконь, халатів, сарафанів, сорочок тощо як для дорослих, так і для дітей, як для літніх людей, так і для осіб молодого й середнього віку. Так, у 1960 р. сільська торгівля була забезпечена костюмами чоловічими і жіночими лише на 66%, пальтами жіночими – на 65%, сукнями – на 69 % [13, с. 103].

У продажу не було модельного взуття, як жіночого, так і чоловічого. Ніби на селі не збиралися на свята, не ходили в гості й взагалі не хотіли гарно одягатися. Вкрай мало було чоловічого та жіночого хромового взуття масового пошиву. Не задовольнявся попит сільського населення на швейні вироби весняно-літнього асортименту, на чоловічий і дитячий бавовняний одяг, сорочки, спідню білизну. Не вистачало навіть такого атрибуту вбрання, як панчохи. У тому ж році сільські магазини не отримали 11,5 млн. пар жіночих та ще 3,5 млн. дитячих пар панчох [13, с. 107]. Конкретно ж на місцях ситуація виглядала так, як, наприклад, у Черкаській області. Там у 25 з 92 перевірених сільських крамниць були відсутні бавовняні тканини, у 35 – панчішні вироби, у 22 – дитячі зимові пальта, у 19 – демісезонні [13, с. 34].

Взагалі проблема забезпечення дітей взуттям та одягом, особливо з огляду на смаки підростаючого покоління й вимоги часу, з роками все більше загострювалася. Хронічно не задовольнялися потреби у шкільній формі учнів сільських шкіл як літнього, так і зимового призначення, сучасних швейних виробках. Особливо ж незадовільно відбувалося забезпечення потреб сільських дітей трикотажними, тобто більш престижними на той час виробами. Так, наприклад, у 1964 та 1965 рр. дитячих вовняних сорочок торговельною мережею було отримано лише 11,8 % від замовленого, напівбавовняних – 20 %, светрів напівбавовняних – 29,7 %, костюмів трикотажних, в яких у школах проходили заняття з фізкультури, – на 54,4 % [11, арк. 36].

Такі ж проблеми існували й у забезпеченні сільського населення товарами господарсько-побутового призначення, дрібним інвентарем, різними іншими речами, необхідними для нормального жит-

тя. У багатьох магазинах не завжди можна було придбати необхідні скоб'яні товари, кухонне приладдя, посуд, інструменти для столярних, слюсарних чи інших дрібних робіт, що завжди виконуються у повсякденному побуті, швейні машинки і навіть голки, товари особистої гігієни тощо. Нерідко у крамницях були відсутні й такі необхідні у господарюванні на селі речі, як відра, пили, сапи, сокири, коси тощо. Дуже часто у продажу не було багатьох речей галантерейної групи, різних дрібничок на зразок гудзиків, лез, гаманців, портсигарів, губної помади, медальйонів чи брошок, що роблять життя більш зручним і приємним.

Матеріали відповідних державних органів у цьому плані щорічно малювали досить нерадісну картину. Так, у 1960 р. у своїй черговій записці до ЦК КПУ про заходи щодо покращення торгівлі на селі керівництво Укоопспілки, відзначаючи реальний стан справ у цій царині, відверто говорило, що «...спрос сільського населення на ряд важнейших товаров постоянно не удовлетворяется» [9, арк. 35]. Серед таких товарів наводилися електропобутові, галантерейні та скоб'яні вироби, цвяхи, вили, мотики, коси та інші товари виробничого, побутового і господарського призначення. Постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі і громадського харчування також регулярно відзначала таку прикру для села та його мешканців ситуацію. На своєму засіданні у березні 1960 р. вона констатувала, що хронічно не забезпечуються потреби колгоспників у товарах культурно-побутового призначення. Конкретно ж у місцевому вимірі ситуація виглядала так, як, наприклад, у Кегичівському районі Харківської області. Там у всіх магазинах його споживспілки у продажу взагалі не було алюмінієвих кастрюль, фаянсового посуду, тарілок, чашок, навіть «ремешков для часов и многих других товаров» [13, арк. 134].

Обстеження сільської торговельної мережі, що відбувалися протягом наступних років, постійно фіксували незмінність ситуації. У 1965 р. постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі та громадського харчування фактично визнала хронічне незабезпечення сільською торгівлею потреб населення навіть у самому необхідному. Так, з перевірених у республіці крамниць на наявність у них товарів виробничо-господарського призначення виявилось, що 69,1 % з них у продажу не мали примусів, 30,4 % – кірогасів, 26,9 % – газових ламп, 8 % – фітілів до них, 20 % – чайників для води, 33 % – чайників для заварювання чаю; з дрібного сільськогосподарського інвентаря – лопат не було у 8,7 % з означених крамниць, вил – у 27,8 %, сокир – у 12,2 %, кіс – у 6,5 %, серпів – у 30 %, санок – у 51,3 %; крім того, «...от колхозниц поступало много жалоб, что в магазинах нет гребней, вазелина, много других товаров» [14, с. 95].

У той самий час за таких значних недопостачань товарів і хронічного незабезпечення потреб селян полиці сільських крамниць не ви-

глядали доволі пустими. Це пояснювалося направленням промисловими підприємствами і плануючими організаціями сюди у значній кількості інших товарів – тих, що не користувалися попитом у селян. Тому й мала місце видимість благополуччя у забезпеченості торговельної мережі. Самі ж керівники Укоопспілки, районних партійних радянських органів засуджували таку практику, постійно вказуючи на значну затовареність неходовими товарами. У 1960 р. постійна комісія Верховної Ради УРСР з питань торгівлі і громадського харчування констатувала, що в селі республіки «...значно перевищено замовлення на речі, що не користуються попитом у сільського населення» [13, с. 103].

Про масштаби насиченості сільської мережі України неходовим товаром говорять дані, які стосуються магазинів Адамівської сільської ради Криничанського району Дніпропетровської області. У мережі всіх її крамниць залежалого товару знаходилося на суму 280 тис. крб [2, арк. 6, 23], що в сучасному грошовому вимірі дорівнює приблизно 1 млн. грн.

До такого стану із забезпечення попиту і потреб сільського населення додавався і такий фактор, як ціна краму. У сільській торговельній мережі один і той же товар коштував дещо дорожче, аніж у місті. Фактично і без того низькі заробітки селян держава ще більше знижувала завищеними цінами. Це викликало нерозуміння багатьох тих, хто прибував до села.

Проблеми з недостатністю асортименту товарів та невідповідністю забезпечення попиту сільських жителів відбувалися на тлі ще й таких реалій сільського життя, як нерегулярність роботи магазинів. Вони починали працювати й закривалися не за графіком, а за бажанням продавців. Ті навіть попередньо не повідомляли про це покупців, через що селяни не завжди могли задовольняти свої потреби у тому, чим торгували крамниці. Це викликало серйозне незадоволення населення, особливо представників працюючих верств, які з виробничих причин не мали можливості відслідковувати час появи продавців у магазині. Ось що з цього приводу говорила на засіданні Дніпропетровського сільського обкому партії завferмою одного з колгоспів цієї області І. Костенко: «Ухожу в п'ять часов – магазин закрит. Прихожу в семь часов – магазин закрит» [2, арк. 111].

Часто сільські магазини не працювали у вихідні та святкові дні, закривалися на обідню перерву значно раніше, і тривала вона по кілька годин. Нормою було для продавців не працювати весь день, в який вони відправлялися до району за товаром. Коли ж відбувалися ревізії, паузи в роботі крамниць затягувалися на кілька тижнів, і селяни взагалі опинялися в скруті. Взагалі загальноприйнятою на селі була практика закриття на довгий проміжок часу крамниць будь-якими перевіряючими структурами.

Така ситуація примушувала селян купувати необхідне у магазинах міста. Щоб придбати собі, своїм рідним продукти, одяг, взуття, інші речі, вони регулярно їздили до міста. За даними статорганів республіки, тільки з причин відсутності за місцем проживання необхідних товарів або через дуже обмежений їх вибір до міста спеціально виїжджало упродовж року 44,5 % сільських родин [6, с. 130].

Незадовільний стан торгівлі на селі негативно позначався на настроях людей. Вимушені поїздки до міста у пошуках необхідних товарів відволікали їх від нагальних проблем як на виробництві, так і у власному присадибному господарстві, потребували додаткових витрат позаробочого часу та коштів, впливали на морально-психологічний стан і, зрештою, змушували багатьох замислюватися над перспективами перебування у таких умовах для себе й своїх близьких.

Бібліографічні посилання

1. *Вылцан М. Н.* Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958) / М. Н. Вылцан. – М., 1969.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1703, оп. 1, спр. 605.
3. ДАДО. – Ф. 9823, оп. 2, спр. 418.
4. *Завальнюк О. М.* Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – К., 2004.
5. *Зверев С. М.* Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1959) / С. М. Зверев. – К., 1969.
6. *Рибак В. І.* Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст.) / В. І. Рибак. – К., 1997.
7. *Романюк І. М.* Українське село у 50-тих–першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
8. *Тимченко С. М.* Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 296, оп. 8, спр. 1669.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 816.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 605.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 244.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 44.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 142.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 144.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 24, спр. 806.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 1596.

Надійшла до редколегії 03.10.2011